

OSMANLI

KENTLERİNDE

DÖNÜŞÜMÜN

ÜSKÜDAR

ÜZERİNDEN

İNCELENMESİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyılın sonundan itibaren başlayan reform hareketleri, 19. yüzyılda, özellikle de 1839'da Tanzimat Fermanı ile hız kazanmıştır. Bu dönemde askeriye, eğitim, devlet düzeni gibi birçok alanda reformlar gerçekleştirilmiştir. Üsküdar; Bizans ve Osmanlı dönemlerinde, Anadolu ve İstanbul'un iletişim noktası konumundaki önemli bir ticari merkez olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, farklı din ve milletten toplulukların bir arada yaşaması sebebiyle demografik olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun mikro ölçekteki bir yansımasıdır. 19. yüzyılda Üsküdar semtinin dönüşümüne dair çeşitli çalışmalar yapılmış olmakla birlikte; bu makalede kent mekânındaki fiziksel dönüşüm sosyo-ekonomik yapı ile ilişkilendirilerek, birbirlerine olan etkileri değerlendirilmiş ve Üsküdar'ın fiziksel ve sosyolojik açıdan gelişim süreci ele alınmıştır. Reform sürecinin bir getirisi olan yeniliklerin ortak etkilerinin yanı sıra, Üsküdar'ın her mahallesinin kendine özgü dönüşümünü tetikleyen sosyal ve fiziksel etkenler ortaya konmuştur. Üsküdar'ın merkezi ile Bağlarbası-Yenimahalle detaylı olarak incelenerek, benzerlikler ve farklılıklar üzerinden bir değerlendirme sunulmuştur.

Anahtar sözcükler: İstanbul, Üsküdar, 19. yüzyıl, kentsel dönüşüm, batılılaşma dönemi

Beste Nur İskender Aydın*

Meltem
İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi
No. 8, Kış 2020, 6-30, DOI 10.32325/iaad.2020.17

* Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Restorasyon Doktora Programı Öğrencisi. ORCID: 0000-0002-9259-9297

Review Of The Transformation Of Ottoman Cities In The 19th Century Through Uskudar

Reform movements that started at the end of the 18th century in the Ottoman Empire, gained momentum in the 19th century, especially in 1839 with the Tanzimat Edict. Reforms were carried out in many areas such as military, education and state order during this period. Üsküdar is the communication point and trade center of Anatolia and Istanbul during the Byzantine and Ottoman periods. It is also a micro-scale reflection of the Ottoman Empire, demographically, with the coexistence of communities of different religions and nationalities. Although there have been various studies on the transformation of the Uskudar district in the 19th century, in this article, the physical transformation in the urban space that was associated with the socio-economic structure and its effects on each other was evaluated. Physical and social development process of Üsküdar has been discussed. In the reform process, in addition to the common factors of transformation, each neighborhood has its own specific triggers. The center of Uskudar and Bağlarbaşı-Yenimahalle were examined in detail and an evaluation was presented based on similarities and differences.

Keywords: Istanbul, Uskudar, nineteenth century, urban transformation, westernization

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda reform hareketleri 18. yüzyılın sonlarında başlamıştır. 1774 yılında Rusların Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kazandıkları zafer sonucu imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında Osmanlı'da, özellikle de 19. yüzyılda gelişen ve ayrılık isteyen milliyetçi hareketlerle özerklik sorunu, imparatorluğun siyasi çözülmesinin temel faktörlerini oluşturmuştur.¹ Ruslar ve diğer yabancı devletler, Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki nüfuzlarını ve Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlere yönelik yaptırımlarını artırmışlardır. Gerek yabancı devletler, gerekse Osmanlı içinde yaşayan gayrimüslimler, buldukları alanlarda kendilerine ait okul açma faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. İmparatorluğun içine girdiği siyasal çözülme, 1923 yılında imzalanan Lozan Antlaşması'na kadar sürmüştür.

19. yüzyıl, imparatorluğun içindeki gerilimlerin giderek uluslararası bir boyut kazandığı ve ayrılık hareketlerinin arttığı bir dönemdir.² Bu yüzyılda yaşanan nüfus hareketlerinin, Osmanlı devletinin yapısını değiştirmenin yanında; modern Türkiye'nin de dahil olduğu bir dizi ulus devletin ortaya çıkışına zemin hazırladığı söylenebilir.³ 19. yüzyıl Osmanlı'sında, Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası süreçte başlayan bağımsızlık hareketleri, isyanlar, farklı dini ve etnik gruplar arasındaki kargaşalar toplumsal yapıyı ve nüfus hareketlerini etkilemiştir. Özellikle Balkanlar ve Trakya'da ortaya çıkan ayaklanmalarda, İstanbul ve Anadolu'ya göçler yaşanmıştır. Gelen nüfusun yanı sıra Ermeniler, Rumlar ve

¹ Cemal Kafadar, "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi," *Osmanlı Geriledi mi?* içinde, haz. Mustafa Armağan (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006), 101-64.

² Kafadar, "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi," 101-64.

³ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 102-21.

Hıristiyan Araplardan oluşan bir grubun da, Osmanlı topraklarını terk ettiği bilinmektedir.⁴

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı, haklar ve idari, mali ve askeri tedbirler açısından Avrupadaki düzenlemelerden hareketle oluşturulmuştur.⁵ Tanzimatçıların, devletin zaaflarını görüp, aynı hükümdarın tebaası olmak dışında ortak bir özelliği olmayan grupları, bir takım hukuki teminatlar ve esaslar etrafında birleştirmeye çalıştığı söylenebilir.⁶ Tanzimatçılar, yapılan değişikliklerin, vatandaşların birbiriyle kaynaşmasına ve imparatorluğun varlığı için birlikte hareket etmelerine hizmet edeceği düşüncesiyle hareket etmektedir.⁷

Tanzimat Fermanı'yla, din ve ulus ayrımı yapılmaksızın tüm vatandaşların adalet önünde, devlet işlerinde ve mal varlıklarıyla orantılı olarak vergi ödemeleri hususunda eşit olduğu vurgusunun yapılması, toplum içindeki dengeleri değiştiren bir başka etken olmuştur. Çeşitli topluluklara, kendi iç işlerini özgürce yönetme hakkının tanınması, azınlıkların devlet daireleri ve yabancı şirketlerde yüksek noktalara gelebilmesi gibi gelişmeler, azınlıkların toplumsal hayatta daha etkili olmalarına yol açmıştır. Az gelişmiş Osmanlı toprakları Avrupalılara yatırım ve kazanç anlamında olanaklar sağladığından, birçok yabancı şirketin İstanbul'a gelmesiyle azınlıklar bu şirketlerde çalışma olanağı bulabilmiştir. 1840'la 1900 yılları arasında İstanbul'a yerleşen gayrimüslimlerin, çoğunlukla kapitülasyonlardan ve Avrupalı tüccar ve yatırımcılara tanınan diğer haklardan yararlanmak amacıyla geldiği düşünülmektedir.⁸

Kente gelen yabancıların ve yabancı sermayeli şirketlerin artışıyla, toplulukların kent içindeki yerleşim alanları da değişime uğramıştır. Örneğin, Galata'da Voyvoda Caddesi'nin finans ve si-gorta şirketleriyle bankaların merkezi haline gelmesi, burada çalışmakta olan azınlıkların ve yabancıların da Galata'ya yakın bölgeler olan Beyoğlu'na (Pera) yerleşmelerine zemin hazırlamıştır.

Fiziksel anlamda kente bakıldığında, önceki dönemlerde olduğu gibi 19. yüzyılda da, dini toplulukların gündelik hayatta —çarşı bölgeleri dışında— birbirlerine karışmadan, kendi geleneksel mahallelerinde yaşadıkları görülmektedir. İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki demografik, toplumsal ve ekonomik değişimin mikro düzeyde bir örneğini oluşturmaktadır.⁹ Değişim ve dönüşüm hareketleri ilk olarak İstanbul'da başlamıştır. Kentteki semtlerin, fiziksel dönüşüm açısından nizamnamelerin çıkarılması, belediye dairelerinin kurulması ve belediye faaliyetleri gibi ortak paydaları olmakla birlikte; farklı dinamikler de içermektedirler.

19. yüzyılda hızlı nüfus artışı, göçlerle ortaya çıkan barınma problemi, ahşap yapı yapma geleneğinden ötürü çok sayıda yapının büyük yangınlarda yok olması, salgın hastalıklar, altyapı yetersizliği gibi problemlerin toplumsal hayata etkileri arttıkça, çözüm arayışı da artmıştır. İstanbul'da kent mekanı, çoğunlukla çıkmaz sokaklarla sıkışık düzende inşa edilmiş, organik ahşap yapılardan oluşmaktaydı. Bu durum, özellikle yangınlar sırasında büyük problem yaratmaktaydı. Bunun gibi birçok soruna dair geliştirilen çözümlere, idari yapıda değişiklikler yapılması, yeni yönetmelikler çıkarılması ve belediye idaresi kurulması örnek verilebilir.

4 Robert Mantran, *İstanbul Tarihi*, çev. Teoman Tunçdoğan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 301-37.

5 Halil İnalçık, "Tanzimat Nedir?" *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, haz. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006), 13-35.

6 Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlihi," *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, haz. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006), 37-63.

7 İnalçık, "Tanzimat Nedir?," 13-35.

8 Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, çev. Selim Deringil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015).

9 Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir (Ankara: İmge Kitabevi, 2006).

1839 yılında hazırlanan *İlmühaber*, Batı tarzı planlama ilkeleriyle oluşturulmuş ilk ciddi çalışmadır.¹⁰ İçerdiği düzenleme kriterleriyle başkentin kentsel alanında köklü değişimleri ifade eden ilk resmi belgedir.¹¹ İstanbul'da ızgara planı şeklinde düzenlemeler ilk olarak 1856'da, sokakların genişletilmesi ise 1866'da başlamıştır. 1839 yılındaki yönetmelikten sonra, 1848 yılında hazırlanan ilk Ebniye Nizamnamesi ise, yeni yapılan binaların geriye çekilerek sokakların genişletilmesi ve parselleme gibi bazı temel ilkelerle kentteki inşaat faaliyetlerini düzenlemeyi amaçlamıştır.¹² Düzenlemeler 1863 Turuk ve Ebniye Nizamnamesi, 1863 Rıhtımlar Nizamnamesi, 1882 Ebniye Nizamnamesi ile devam etmiştir. 1863'teki yeni nizamname, öncekiler gibi yalnızca İstanbul'da değil, diğer kentlerde ve büyük kasabalarda da uygulanmıştır. Ayrıca, bu metinde ilk kez su, kanalizasyon, gaz boruları gibi altyapıdan söz edilmektedir.¹³ 1882 Ebniye Nizamnamesi'nde öncekilerden farklı olarak iki yenilik getirilmiştir. Bunlar; yangın yeri için ondan fazla yapının yanmış olması koşulu ve yeniden düzenlemede arsa sahibinin arsasının dörtte biri kadarının bedelsiz alınmasıdır.¹⁴ Nizamname ayrıca yerleşime açılacak alanların düzenlenmesi için de yenilikler içermekte ve arsa sahibine okul ve karakol yeri ayrılması, lağım yapılması ve kaldırım yapılması gibi mecburiyetler getirmektedir. Tüm bu yönetmelik ve nizamnamelerin ortak noktası, kent mekanında yaşanan zorluk ve ihtiyaçlara yönelik çözüm arayışları sonucu ortaya çıkmış olmalarıdır. Düzenlemelerin yürütülmesine dair kurumsallaşma çalışmaları da yapılmış ve 1854'te Şehremaneti, 1856'da İntizam-ı Şehir Komisyonu kurulmuştur. 1857 yılında ise yönetimin kolaylaştırılması adına İstanbul on dört bölgeye ayrılmıştır.

19. yüzyılda Batılılaşma hareketleri doğrultusunda, kent mekanında gerçekleştirilen fiziksel dönüşümün çeşitli parametreler aracılığıyla kendi mahalleleri içinde karşılaştırmalı olarak incelenebilmesi bakımından Üsküdar semti önem taşımaktadır. Ortak süreçlerin yanı sıra, her mahallesinde farklı dinamiklerle dönüşümün tetiklenmiş olması, dönemin genel yapısını tek bir semt üzerinden bile olsa bütüncül olarak anlaşılabilir kılmaktadır. Üsküdar, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde, Anadolu ve İstanbul'un iletişim noktası olması sebebiyle oldukça önemli bir ticari merkez olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, farklı din ve milletten toplulukların gerek bir arada, gerekse ayrı ayrı farklı mahallelerde yaşadığı bir semttir. Bu bağlamda, Osmanlı demografik yapısının mikro ölçekte bir yansıması olarak değerlendirilebilmektedir. Dolayısıyla, özellikle 19. yüzyılda yaşanan dönüşümde, sosyal ve demografik yapıyla fiziksel yapının birbiri üzerindeki etkisini okumak ve okumayı İstanbul'un geneliyle ilişkilendirebilmek adına, Üsküdar önemli birçok veriyi aynı anda sunmaktadır.

Üsküdar semtinin 19. yüzyıldaki dönüşüm süreciyle ilgili daha önce çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Özellikle Alidost Ertuğrul'un "XIX. Yüzyıl İstanbul Kentsel Dönüşümünde Üsküdar ve Koruma Sorunları" başlıklı doktora tezi çalışması¹⁵ 19. yüzyılda Üsküdar ve Üsküdar'da yer alan yapılarla ilgili detaylı veri sağlamaktadır. Ertuğrul'un tezinden, Üsküdar mahallelerinde

¹⁰ Murat Gül, *Modern İstanbul'un Doğuşu: Bir Kentin Dönüşümü ve Modernizasyonu*, çev. F. Büşra Helvacıoğlu (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2015), 45-53.

¹¹ Stefanos Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine," *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, haz. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006), 347-62.

¹² Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine," 347-62.

¹³ İlhan Tekeli, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü," *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, haz. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006), 363-74.

¹⁴ Tekeli, "19.Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü," 363-74.

¹⁵ Alidost Ertuğrul, "19.Yüzyıl İstanbul Kentsel Dönüşümünde Üsküdar ve Koruma Sorunları" (Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2011).

19. yüzyılda gerçekleştirilen fiziksel dönüşümlere yönelik bilgiler de elde edilebilmektedir. Üsküdar Belediyesi tarafından sürekli hale getirilmiş olan Üsküdar Sempozyumları'na ait yayınlar da çok çeşitli konulara kaynak oluşturmaktadır. Sempozyum yayınları içerisinde Abdullah Bay tarafından hazırlanmış olan "XIX. Yüzyılın Ortalarında Üsküdar'da Belediye Hizmetleri" başlıklı çalışmada¹⁶ Batılılaşma döneminde nizamnameler ve çeşitli yasal düzenlemelere göre uygulanmış olan kentsel düzenlemeler anlatılmaktadır. Bilal Bilgili ve Nurnihal Şimşek tarafından hazırlanan "XIX. Yüzyıl Kamu Yapılarının Üsküdar Mahallelerine Etkisi: Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bir Okuma"¹⁷ başlıklı çalışmada bazı Osmanlı arşiv belgelerinin içerikleri ve uygulamalara dair bilgiler verilmektedir. Bilgili ve Şimşek'e ait çalışma özellikle birincil kaynak olan Osmanlı arşiv belgelerinde yapılacak olan araştırmada yönlendirici olmaktadır. Bu çalışma, Bilgili ve Şimşek'le ortak belgelerin incelenmesinin yanında, ulaşılabilen farklı belgelerle zenginleştirilmeye çalışılmıştır. 16. yüzyıl ve sonrasında yaşanan süreçte Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ortamı 'çöküş paradigması' üzerinden tartışan Cemal Kafadar'ın "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi"¹⁸, 19. yüzyılda yaşananları algılama bağlamında farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Çalışma kapsamında, Halil İnalçık, Robert Mantran, Bernard Lewis, Stefan Yerasimos ve özellikle Kemal Karpat Tanzimat döneminin ekonomik, sosyal, kültürel ve demografik özelliklerinin kente yansımalarını tüm parametreleriyle inceleyebilmek adına başvurulan başlıca kaynaklardır. İlber Ortaylı'nın *Batılılaşma Yolunda* kitabından¹⁹ da demografik yapıyla fiziksel dönüşümün ilişkisini anlamak adına faydalanmak mümkündür. Bu makale kapsamında da Bağlarbaşı – Yenimahalle'deki demografik ve fiziksel yapı ilişkisi Ortaylı'nın verilerinden yararlanarak anlaşılmasına çalışılmıştır. Ayrıca İlhan Tekeli'nin "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler" isimli makalesi, Cumhurbaşkanlığı Devlet A kayıtları ve Eremya Çelebi Kömürciyan'ın *XII. Asırda İstanbul Tarihi* kitabındaki²⁰ verilerle desteklenmiştir. Dönemin kentsel mekandaki yansımalarını İstanbul üzerinden okuyabilmek adına; Zeynep Çelik'in *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul* isimli kitabı²¹, Murat Gül'ün *Modern İstanbul'un Doğuşu* isimli kitabı²² ve İlhan Tekeli'nin "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü" başlıklı makalesi²³ oldukça detaylı veri sağlamaktadır.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi kayıtları, 19. yüzyılda Üsküdar'ın sosyal, fiziksel ve demografik yapısına ve bu dönemde semtte yaşanan dönüşüm sürecine dair oldukça fazla belge sağlamaktadır. Bu sebeple, bu çalışmanın hazırlanma sürecinde Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi kayıtlarından sıklıkla yararlanılmıştır. Kent mekanının fiziksel gelişimi, Pervititch haritaları başta olmak üzere, eski haritalar ve eski gravürlerden faydalanılarak karşılaştırmalı olarak takip edilmiş ve yorumlanmıştır. Atatürk Kitaplığı harita ve kartpostal arşivinin yanı sıra, Salt Araştırma Arşivi'nde yer alan eski harita, eski fotoğraf ve kartpostallardan dönemin anlaşılabilmesi ve karşılaştırma yapılabilmesi açısından faydalanılmıştır. Çalışma kapsamında, 19. yüzyılda

16 Abdullah Bay, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Üsküdar'da Belediye Hizmetleri" (Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII, İstanbul, 2-4 Kasım 2012).

17 Bilal Bilgili ve Nurnihal Şimşek, "XIX.Yüzyıl Kamu Yapılarının Üsküdar Mahallelerine Etkisi: Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bir Okuma" (Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX, İstanbul, 11-13 Kasım 2016).

18 Kafadar, "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi."

19 İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2017).

20 Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, haz. Kevork Pamukciyan, çev. Hrand D. Andreasyan, 2. baskı (İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, 1988).

21 Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*.

22 Gül, *Modern İstanbul'un Doğuşu*.

23 Tekeli, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü."

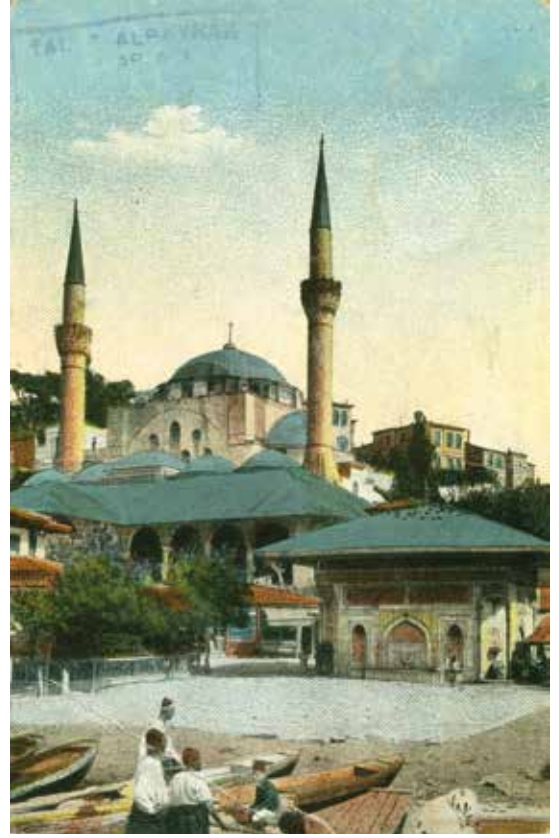
Üsküdar'da yaşanan dönüşüm, yukarıda bahsedilen literatürden faydalanılmasının yanı sıra; yalnızca bir veya iki parametreyi incelemeyi değil sosyal, ekonomik, fiziksel ve demografik açıdan bütüncül ilişkiler kurularak, bu parametrelerin birbiriyle olan ve kentsel mekan üzerindeki etkileşimlerini anlamayı amaçlamaktadır. Özellikle mimari ve kentsel mekandaki değişimin okunmasında dönemin harita ve kartpostallarından önemli ölçüde yararlanılmıştır.

19. Yüzyıl Öncesi Dönemde Üsküdar'ın Tarihçesi

Bilinen ilk ismi 'altın şehir' anlamına gelen *Khrysolopolis* olan Üsküdar semtinde tarih içinde Bithynialılar, Frigler, Fenikeliler, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Emevi ve Abbasiler, Danişmendliler ve Osmanlılar yaşamıştır. Üsküdar, İstanbul'u tehdit etmek üzere doğudan gelen kuvvetlerin geçiş noktası olmuştur. Askeri nedenlerin yanı sıra, kervanların geçiş noktasında yer alması, Anadolu'ya ulaşımın başlangıç noktası sayılması ve liman özelliği göstermesi nedeniyle ticari bakımdan da önemli bir konuma sahip olmuştur.

4. yüzyıl başlarında, Constantinus'un Bizantiyon şehrini kurmasıyla sonuçlanan, Romalı komutanlar Constantinus ve Licinius arasında geçen son savaşın Üsküdar'da gerçekleştiği bilinmektedir. 4. ve 5. yüzyıla ait gravürlerde,²⁴ bugün Üsküdar Meydanı olarak anılan alanın liman olduğu görülmekte ve son yıllarda yapılan kazı çalışmalarında çıkan kalıntılar bu bilgiyi desteklemektedir (Şekil 1). Limanın derelerin getirdiği alüvyonlarla zaman içinde dolduğu düşünülmektedir.

Üsküdar 6. yüzyılda İstanbul'un sayfiye alanı niteliğinde kullanılmış, Salacak Tepesi'nde bir sayfiye sarayı ve bahçe içinde bir manastır yaptırılmıştır. Bu sarayın adının 10. yüzyıla kadar kaynaklarda geçtiği bilgisi bulunmaktadır.²⁵ 13. yüzyılda IV. Haçlı Seferleri başındaki ileri gelen komutanlar Üsküdar'da Toptaşı mevkinde bulunan Scutarion İmparatorluk Sarayı'nda kalmışlardır. Sayfiye sarayları, ticarete bağlı iskele ve çevresindeki hareketliliğe rağmen, Bizans döneminde Üsküdar'da yapılaşma İstanbul'la karşılaştırıldığında oldukça az gelişmiştir. Fakat yine de Bizans döneminde, Üsküdar'da önemli bir askeri ve ticari merkez olarak askeri üsler, saraylar, kilise ve manastırlar ve diğer birçok yapı bulunmaktadır.²⁶

Şekil 1 Tarihi belirlenemeyen Üsküdar Kartpostalı'nda Mihrimah Sultan Camisi ve çeşmenin hemen önünde görünen kayıklar. Kaynak: Atatürk Kitaplığı Kartpostal Arşivi.

²⁴ Yasemin Nemlioğlu Koca, "Khrysolopolis, Scutari, Eskidar, Usgüdâr: Tarihî Haritalarda Üsküdar" (Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII, İstanbul, 21-23 Kasım 2014).

²⁵ Semavi Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017).

²⁶ Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*, 278.

Osmanlılar 14. yüzyılda Riva ve Yoros Kalesi civarına, 14. yüzyıl sonu 15. yüzyıl başlarında Üsküdar'a ulaşmışlardır. Osmanlı döneminde Üsküdar oldukça gelişmiş ve kent içindeki önemi çok sayıda anıtsal yapı inşa edilerek kentsel anlamda görünür kılmıştır. İstanbul'un fethinden yaklaşık yüz yıl önce Türkler tarafından ele geçirilen Üsküdar'ın gelişimi 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar sürmüştür.²⁷ Özellikle 16. yüzyılda yapılan Mihrimah Sultan Camisi, Rum Mehmet Paşa Camisi ve Şemsi Paşa Camisi'yle bunlara ait hanlar, çevrelerinde yerleşim bölgelerinin oluşmasına neden olmuştur. Fetih sonrası dönemde Üsküdar'ın önemi giderek artmıştır. Anadolu, İran ve Arabistan'dan gelen kervanların sayesinde büyük bir ticari merkez haline almıştır.²⁸ Lokman Çelebiye ait gravürde Mihrimah Sultan Camisi ve çevresindeki hanlar net olarak görülebilmektedir. Ayrıca, Eremya Çelebi Kömürçiyân da, 17. yüzyılda İstanbul'u anlatırken, Üsküdar sahilinde ağaçlar içinde görülen büyük camiyle hanların Mihrimah Sultan Camisi ve hanları olduğundan bahsetmektedir.²⁹ Kanuni Sultan Süleyman döneminde Salacak tepesinde inşa edilen Kavak Sarayı'yla birlikte Üsküdar, ilerleyen yüzyıllarda saray tarafından yazlık yerleşim olarak kullanılmıştır. 18. yüzyılda, Lale Devri'nde de Osmanlı'daki yöneticilerin günlük faaliyetleri, Sultan'ın kent sınırları dışında, Kağıthane, Üsküdar ve Beşiktaş'ta yeni inşa edilen yapılarda ve Boğaz kıyılarında yer alan diğer saraylarda vakit geçirmeye başlamasıyla sur dışına kaymıştır.³⁰ Bu dönemlerde mahallelerin topoğrafyaya uyumlu, kıvrımlı ve bazı alanlarda çıkmaz dar sokaklardan, düzensiz yapı adalarından oluştuğu görülmektedir.

Sosyo-Ekonomik Yapı

Fetih sonrası dönemde Fatih Sultan Mehmet zorunlu iskan politikasını İstanbul'un yanı sıra Üsküdar'da da uygulamıştır. Bazı Rumların terk ettiği alanlara Anadolu'dan yerleşimciler getirilmiştir. Fetih öncesinde kasaba yerleşimi olan Üsküdar, fetih sonrası dönemde gelişerek kent niteliğine ulaşmıştır. 16. ve 17. yüzyıl tahrir defterlerine göre 16. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'da 8 mahalle varken, yüzyılın üçüncü çeyreğinde mahalle sayısı 18'e çıkmıştır. Evliya Çelebi 17. yüzyıldaki nüfusun çoğunlukla Türklerden oluştuğunu, ardından Ermeni ve Rumların geldiğini ve az sayıda Yahudi bulunduğunu belirtmektedir. Çelebi, o dönemde 70 Müslüman mahallesi, 11 Rum ve Ermeni mahallesi ve 1 Yahudi mahallesi olduğu bilgisini vermektedir.³¹ 18. yüzyılda Osmanlı nüfusunun milletlere göre dağılımı önceki yüzyıllardaki yapısını korunmakla birlikte, sayısal bakımdan nüfus artmıştır.³² Kemal Karpat'ın 1882 yılına ait nüfus verilerinde, Üsküdar'da 24.404 Müslüman, 4.645 Rum, 7.268 Ermeni'nin yaşadığı aktarılmaktadır. Yine Karpat'ın 1914 yılına ait nüfus verilerinde, 70.447 Müslüman, 19.832 Rum, 13.296 Ermeni ve 6.836 Yahudi'nin Üsküdar'da yaşadığı bilgisi verilmektedir.³³ Salih Aynural, 18. yüzyılda yaşanan bu nüfus artışını ekmek fırınları üzerinden okumaktadır.³⁴ 18. yüzyılın hemen başında 17 adet

²⁷ Gül, *Modern İstanbul'un Doğuşu*, 25.

²⁸ Kömürçiyân, *İstanbul Tarihi*, 278.

²⁹ Kömürçiyân, *İstanbul Tarihi*, 48.

³⁰ Gül, *Modern İstanbul'un Doğuşu*, 35.

³¹ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi:İstanbul- 1. Kitap İstanbul*, haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 188.

³² Ertuğrul, "19.Yüzyıl İstanbul Kentsel Dönüşümü'nde Üsküdar ve Koruma Sorunları."

³³ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, 208.

³⁴ Salih Aynural, "İstanbul'un Değirmencileri ve Fırıncıları (1750-1840)," *Ortadoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkârlar: Müslüman Akdeniz'de Bireyin Biçimlenmesi* içinde, haz. Suraiya Faroqhi ve Randi Deguilhem, çev. Hatice Aslı Tamaç (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 188.

fırın bulunan semtte yüzyılın ikinci yarısında 31 adet fırın bulunmaktadır. Bu da nüfus artışını kanıtlamaktadır. Bülbülderesi ve Çavuşderesi arasında kalan kısımda yer alan Selamsız ve Yenimahalle'de Rum ve Ermenilerin yaşadığı bilinmektedir. Kömürçiyen da notlarında Yenimahalle'de Ermenilere ait bir kilise bulunduğundan bahsetmektedir.³⁵

Yahudilerin ne zaman buraya yerleştikleri bilinmemekle birlikte, 17. yüzyılın sonundan itibaren Kuzguncuk bir Yahudi köyü olarak anılmaya başlanmıştır.³⁶ Yahudiler için Kuzguncuk, Kudüs'e bağlı bir toprak niteliğinde, oldukça değer verdikleri bir yerleşimdir. Bu sebeple, burada bulunan Yahudi mezarlığına ayrı bir önem addetmektedirler.³⁷ Yahudilerin yanı sıra, Kuzguncuk'ta Rumların da bulunduğu ve bir kilise inşa ettikleri bilinmektedir.³⁸ 18. yüzyıl sonunda Ermeni nüfus da Kuzguncuk'ta yerleşmeye başlamıştır. 19. yüzyılda nüfusları giderek artmış ve 1835 yılında ahşap bir kilise inşa etmişlerdir.³⁹ Kilisenin kitabesinden, yapının 1861 yılında kâğır ve kubbeli olarak yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. Ermenilerin Kuzguncuk'ta bir basmahane açtıkları ve burada üretilen basmaların, basmahane sahibi Kayserili Sarkis Kalfa'nın adıyla anıldığı bilinmektedir. Basmahane, 19. yüzyılın başında Üsküdar'a taşınmıştır.⁴⁰

Mezarlıklar, hangi bölgelerde hangi toplulukların yaşadığına dair somut göstergelerden biri olarak kabul edilmektedir. Müslümanlara ait Bülbülderesi Mezarlığı, Karacaahmet Mezarlığı, Bağlarbaşı'nda bulunan Ermenilere ve Rumlara ait mezarlık, Kuzguncuk'ta yer alan Yahudi mezarlıkları çevre mahallelerin demografik yapısıyla ilgili fikir vermektedir.

Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Üsküdar halkının bir kısmının seçkin askerlerden, bir kısmının fakir dervişlerden, bir kısmının gemici ve kayıkçılardan, bir kısmınınsa tüccar ve sanayicilerden oluştuğundan bahsetmektedir.⁴¹ Ayrıca bir kısmının da bağcılık yaptığı bilinmektedir.⁴² Osmanlı döneminde Üsküdar'da bulunan mahallelerin yanında mahallelilerin yiyecek ihtiyacını karşıladıkları bağ ve bostanlar yer almaktadır. Özellikle Ermeni nüfusun yoğunlukla yaşadığı Bağlarbaşı mahallesine ismini veren bağların yanı sıra, çarşı ve iskelenin arka kısmında Çavuşdere Bostanları bulunmaktadır.

Avrupa'dan doğuya giden kervanların ve doğudan gelen kervanların durak ve depolama alanı olan Üsküdar, önemli bir ticaret alanı olmuştur. Bizans döneminden itibaren kayıklar ve ahşap gemiler vasıtasıyla karşı kıyılardan yolcu ve mal taşımacılığının yapıldığı çeşitli seyyahların aktarımlarından bilinmektedir. Osmanlı döneminde de bu durum devam etmiştir. 16. yüzyılda, 1564 tarihli bir belgede Üsküdar'a işleyen kayıkların kaç kişi alacağına ve ücretlendirmelerine dair bir hükmün yer almasından, o dönemde karşı kıyıyla ilişkinin varlığı anlaşılabilmektedir.⁴³ Özellikle, 18. yüzyıl sonuyla 19. yüzyıl başına gelindiğinde, kayıkçıların ve iskelelerin sayılarının atması, ticari hareketliliğin arttığını göstermektedir. 1802 yılında yapılan kayıkçı esnafı sayımlarında Üsküdar'da 880 kişinin kayıkçılık yaptığı bilgisi bulunmaktadır.⁴⁴ Ticari faaliyetlerin

³⁵ Kömürçiyen, *İstanbul Tarihi*, 48.

³⁶ Kömürçiyen, *İstanbul Tarihi*, 47.

³⁷ Kömürçiyen, *İstanbul Tarihi*, 277.

³⁸ Kömürçiyen, *İstanbul Tarihi*, 277.

³⁹ Kömürçiyen, *İstanbul Tarihi*, 277.

⁴⁰ Nur Akın, "Kuzguncuk," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 5 (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994), 145.

⁴¹ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, cilt 1, kitap 2, *İstanbul*, haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 437.

⁴² Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1:437.

⁴³ Ahmet Refik Altınay, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1935), 69.

⁴⁴ Mehmet Mazak, "1802 Tarihli Üsküdar İskeleleri ve Üsküdar Kayıkçılarının Demografik Yapısı" (Üsküdar

kente yansması olarak, liman ve iskeleler etrafında çok sayıda depo, han, dükkan gibi yapılar oluşmuştur. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*'nde, Üsküdar'la ilgili Mihrimah Sultan ve Yeni Valide başta olmak üzere çok sayıda kervansaray, konaklama alanları, depolama ihtiyacını karşılayacak hanlar, çarşı içi hamamları ve yaklaşık 2060 dükkanın bulunduğunu belirtmektedir.⁴⁵ Bu yoğun yapılaşmanın, yoğun ticari faaliyetin bir sonucu olduğu ve kentsel dokunun liman ve çevresinde olduğu çıkarımı yapılabilmektedir.

19. Yüzyılda Üsküdar'da Kentsel ve Toplumsal Dönüşüm

19. yüzyılda İstanbul'un genelinde etkili olan ekonomik, sosyal ve fiziksel dönüşümü Üsküdar semti üzerinden de okumak mümkündür. Ebniye Nizamnameleri'nin çıkarılması, yasal düzenlemeler, belediye faaliyetleri, yangınlara karşı alınan önlemler dönüşümün göstergeleri olmakla birlikte, Üsküdar'da dönüşümü tetikleyen nedenler çeşitlilik göstermiştir.

Şekil 2 1830'larda hazırlanan Moltke haritası ile 1930 tarihli Pervititch haritası karşılaştırması ve yüz yıllık süreç içinde Üsküdar'da kentsel mekânın değişimi. Kaynak: Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi'nden elde edilen Pervititch haritalarının birleştirilmesiyle oluşturulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde Balkanlar'da ve Anadolu'da isyanlar ve ayaklanmalarla gelişen süreçte yaşanan nüfus hareketleri Üsküdar'da da etkisini göstermiştir. Üsküdar İskelesi ve kıyı çevresinde gelişmiş yerleşim alanları, 18. yüzyıl sonundan itibaren nüfusun hızlı artışıyla önce Haydarpaşa aksında, daha sonra da Bağlarbaşı-Altunzade aksında gelişmiştir. Gerek kent içi, gerekse kent dışından göçlerle artan nüfusa bağlı olarak, yeni mahalleler kurulmaya başlanmıştır. 18. yüzyıl haritalarında bağ, bahçe olarak görünen İcadiye, Bağlarbaşı, Altunzade gibi alanlar 19. yüzyıl haritalarında yerleşim alanı haline almıştır. 1830'larda hazırlanan Moltke haritasıyla 1930 tarihli Pervititch haritaları karşılaştırıldığında, geçen yüz yıllık süreçte Üsküdar'da merkezin organik dokusunun devam ettiği ve 19. yüzyılın planlama anlayışıyla yeni mahalleler kurulduğu

Sempozyumu II, İstanbul, 12-13 Mart 2004).

45 Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 1: 429-38.

açıkça takip edilebilmektedir (Şekil 2). 19. yüzyıl öncesinde olduğu gibi bu yüzyılda da aynı dinden topluluklar bir arada yaşamıştır. Her topluluk, yerleştiği mahallede o dine ait okullar, dini mekanlar kurmuştur.

Nüfus hareketlerinin yanı sıra dönemin yapı türlerinden kışla yapılarının gelişmiş olması ve Selimiye Kışlası'nın inşa edilmiş olması da Üsküdar'ın bu alana doğru genişlemesine yol açmıştır. İstanbul'un kentsel silüetinde varlığını baskın bir şekilde gösteren kışla yapısı, 19. yüzyıl İstanbul'unu boyutu ve mimarisıyla yüzyıl başından itibaren etkilemiştir.⁴⁶ Kışla, çevresinde başta Selimiye Camisi olmak üzere kitaplık, hamamlar, basımevi, değirmen, has fırın, ahırlar, talimgâh, teçhizat ambarları, erzak depoları, dükkanlar ve izgara planlı bir yol sistemine oturan subay lojmanlarıyla birlikte, sosyal bir kompleks olarak tasarlanmıştır.⁴⁷ (Şekil 3). 19. yüzyıl haritaları ile güncel mevcut durum karşılaştırıldığında, planlı bir şekilde oluşturulmuş kent dokusunun günümüzde de varlığını sürdürdüğü görülmektedir.

Şekil 3
1923-1927
tarihli
haritada
Selimiye
Kışlası ve
Selimiye
Mahallesi
görünümü.⁴⁸

Saray halkının ve bürokrasinin önde gelenlerinin yazlık saray ve köşkler inşa ettirmeleri geleneğinin oluşması, Üsküdar'da Çamlıca ve Altunizade semtlerinin gelişiminde etkili olmuştur. Semtlerde geniş bahçeler içinde büyük köşkler yaptırılmaya başlanmıştır. Bunun yanında, özellikle Altunizade'de Altunizade İsmail Zühtü Paşa'nın⁴⁹ sahip olduğu arazide yaptığı düzenlemeler gelişimi hızlandıran en önemli etkenlerden biri olmuştur (Şekil 4).⁵⁰ Cumhurbaşkanlığı

⁴⁶ Afife Batur, "Selimiye Kışlası," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6 (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994), 515.

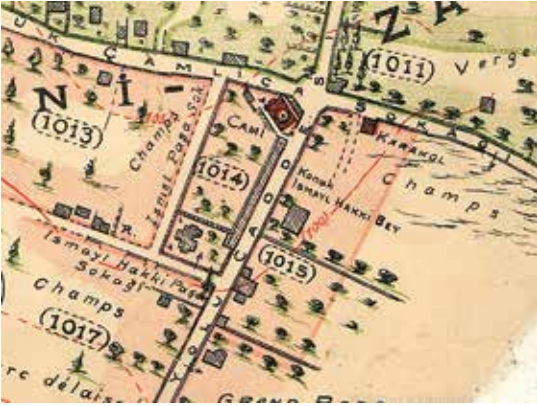
⁴⁷ Batur, "Selimiye Kışlası," 516.

⁴⁸ Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, Hrt_001113.

⁴⁹ Altunizade İsmail Zühdü Paşa 1806-1887 yılları arasında yaşamış bir mimar ve devlet adamıdır. Altunvarakçılar kâhyası Altuncu Hacı Ali Efendi'nin oğludur. "Altunizade" lakabı da buradan gelmektedir. 1831 yılında Enderun'u mimar olarak bitirmiştir. İnşaatına başlanan Mekteb-i Sultanî'nin bina eminiğine tayin edilmiştir. Daha sonraki zamanlarda ise Dolmabahçe Sarayı, Zeytinburnu Fişek Fabrikası ve Paşabahçe Şişe, Mum ve Kağıt Fabrikası inşaatlarında görev almıştır.

⁵⁰ Görsel olarak kullanılan Pervititch haritası 1930 yılına aittir. Nâzım Hikmet'in şiirlerinde sözünü ettiği, Abidin Dino, Yesârî Asım Arsoy gibi sanatçılara ev sahipliği yapan Altunizade İsmail Zühdü Paşa Konağ'ında eğitimci ve yazar İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun *Yeni Adam*'ı çıkardığı bilinmektedir. Dolayısıyla, Pervititch haritasının hazırlandığı 1930 yılından önce konağın Baltacıoğlu'na geçtiği düşünülmektedir. Harita ve metin arasındaki isim farklılığı da bundan kaynaklanmaktadır.

Devlet Arşivleri'nde "Üsküdar'da Altunizade İsmail Efendi'nin inşa ettirmiş olduğu cami için vakfedilen emlak ve arazi hakkında yapılacak muamelatın bildirilmesi" başlığıyla düzenlenmiş bir belge bulunmaktadır.⁵¹ İsmail Paşa 1864 tarihli Ebniye Nizamnamesi'ne uygun olarak kendisine ait bir konak, çevresinde bir cami, hamam ve dükkanlarla; çevresindeki yolları, kaldırımları da ele alarak bir düzenleme yaptırmıştır. 1882 tarihli Ebniye Nizamnamesi'nde boş araziler üzerine kurulacak mahallelerde arazi sahiplerinin karakol ve okul yeri ayırması zorunluluğu getirilmiştir. Fakat İsmail Paşa, bir önceki Nizamnamede bu zorunluluk olmamasına rağmen, arazisi içinde okul ve karakol yeri ayırmıştır.⁵² İsmail Paşa'nın yaptırdığı kompleks içinde yer alan kentsel donatı alanları, çevresinde yerleşim alanlarının oluşmasına etkili olmuştur. 1930 tarihli Pervititch haritasına bakıldığında İsmail Paşa arazisi üzerinde düzenlenmiş yollar, konak yapısı, cami, karakol ve sıralı dükkanlardan oluşan bir kompleksin varlığı izlenebilmektedir. Fakat, bahsedilen okul yapısının hayata geçirilmemiş olduğu görülmektedir.

Şekil 4 Pervititch haritasında Altunizade Zühdü Paşa arazisindeki yapılaşma ve çevre düzeni. Kaynak: Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi.

Uzun süreden beri yerleşim alanı olan Kuzguncuk semtine ulaşımında 19. yüzyılın ikinci yarısında, özellikle Şirket-i Hayriyye vapurlarının önemli etkisi olmuştur. 1865-1866 yıllarında Kuzguncuk'ta büyük tahribata yol açan yangın sonrasında yapılan iskele yapısı deniz ulaşımını kolaylaştırmıştır.⁵³ Kuzguncuk'ta 2 Rum kilisesi, 1 Ermeni Kilisesi ve 2 Sinagog bulunmaktadır. Bunun yanı sıra semtte, 19. yüzyıl sonlarında ahşap minarelerin önemli örneklerinden biri olan Üryanizade Mescidi ve 1952 yılında Yeni Cami inşa edilmiştir. Kuzguncuk'un günümüze kadar ulaşan kentsel dokusunun şekillenmesinde yangınların büyük etkisi olmuştur. 1864 yılında meydana gelen yangın sonrasında semtin yeniden inşasında gridal sistemli plan düzeni oluşturulmuştur (Şekil 5). Sokak genişlikleri, kaldırımlar gibi özellikler nizamnamelere uygun olarak yapılmıştır. Sokak genişliklerinin artmasıyla parsel boyutları

Şekil 5 Pervititch haritasında Kuzguncuk semti ve önemli yapılar (Yapılar yazar tarafından işaretlenmiştir). Kaynak: Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi.

⁵¹ CDA, ŞD.95/61, 1874.

⁵² Ertuğrul, "19. Yüzyıl İstanbul Kentsel Dönüşümü'nde Üsküdar ve Koruma Sorunları."

⁵³ Akın, "Kuzguncuk," 145.

küçülmüş ve yeni bir yapı tipi olan sıra evlerden oluşan bir düzen gelişmiştir. Semtin özgün dokusunu oluşturan dar parselasyon üzerinde inşa edilen sıra evler, ikiyle dört kat arasındadır. Yapılar ya tümüyle kâgir, ya da zemin kat kâgir; üst katlar ahşap şekilde oluşturulmuştur.⁵⁴ 1932 yılına ait Pervititch haritası incelendiğinde alanda beton yapıların da varlığı dikkat çekmektedir. Ayrıca, sahilde bir sinema ve kafeye, Kuzguncuk'tan İcadiye'ye çıkan ana cadde aksı üzerinde çeşitli kafeler bulunmaktadır. Haritalardan elde edilen bu verilerle, kentsel mekan gelişmelerinin yanında sosyal hayatın da batılı tarzda yaşam kültürü doğrultusunda geliştiği görülmektedir.

İstanbul genelinde olduğu gibi, dönem dönem Üsküdar'da da görülen yangınlar kente büyük zararlar vermesinin yanı sıra; kentsel alanın yeniden düzenlenmesi açısından fırsat olarak da görülmüştür. Yangınları önlemek için getirilen, İstanbul'da kâgir yapı yapma zorunluluğu, Boğaziçi bölgesini kapsamamaktadır. Dolayısıyla, Üsküdar'da, özellikle tarihi merkezde yangın sonrası yine ahşap yapıların yapıldığı görülmektedir. Bunun istisnai durumu Kuzguncuk'ta görülmüştür. Semtte yangın sonrası yapılan düzenlemelerde, yapılar kâgir olarak inşa edilmiştir. Pervititch gibi tarihi haritalar incelendiğinde, kâgir yapılaşmanın Üsküdar'ın çarşı bölgesinde, kamu yapılarında ve gayrimüslim vatandaşların oturduğu yeni gelişen semtlerinde olduğu görülmektedir (Şekil 6).

Şekil 6 Pervititch haritasında Üsküdar çarşı bölgesindeki kâgir ve ahşap yapılaşma (Yapılar yazar tarafından işaretlenmiştir). Kaynak: Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi.

Yeni gelişen mahallelerde inşa edilen kamu binaları, dini yapılar, gayrimüslimlere ve yabancılarla ait eğitim yapıları, hastane, tiyatro, karakol gibi yapılar da, 19. yüzyılda kentin fiziksel görünümünde etkili olmuştur. III. Selim, Üsküdar'da bir basma pamuk fabrikası kurdu muştur. 1812 yılında burada 600 dokuma tezgâhı çalışmaktadır. Ayrıca büyük bir binayı kaplayan bir matbaa makinesinin de Üsküdar'da yer aldığı bilinmektedir.⁵⁵

Semt ölçeğinde gelişmelerin dışında, Ebniye Nizamnameleri ve belediye hizmetlerinin yerine getirilmesi konusunda da önemli çalışmalar yapılmıştır. 1847 yılında kaldırım, su, su yolu gibi doğrudan mahalleyi ilgilendiren alanlarda düzenlemeler yapılmıştır. İskele yapılarının tamiri ve yenilenmesi, çeşitli kamu yapılarının, lağım gibi altyapı sistemlerinin inşası ve benzeri çalışmalar da yapılmıştır.⁵⁶ Ayrıca, bazı noktasal alanlarda yol genişletme çalışmaları, çıkmaz sokakların açılması, hisseli arazilerde parselasyon uygulamalarının yapılması, yol açma sırasında istimlak kararlarının alınması, sokak yapısındaki eğriliklerin düzenlenmesi gibi çeşitli uygulamalar yapıldığı bilinmektedir.⁵⁷

⁵⁴ Akın, "Kuzguncuk," 146.

⁵⁵ Karpaz, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, 102-21.

⁵⁶ Bay, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Üsküdar'da Belediye Hizmetleri."

⁵⁷ Ertuğrul, "19. Yüzyıl İstanbul Kentsel Dönüşümü'nde Üsküdar ve Koruma Sorunları."

19. yüzyılda haberleşme ve ulaşım alanındaki yenilikler doğrultusunda, II. Mahmut döneminde 1831 yılında Osmanlı resmi gazetesi *Takvim-i Vakayi*'nin ilk sayısı yayınlanmıştır. II. Mahmut'un politika ve amaçlarının daha iyi anlaşılması bakımından, gazetenin memurlar tarafından da okunması önemslenmiştir. Gazetenin dolaşımını etkin hale getiren, 1834'te açılan posta sisteminin ilk hattı Üsküdar-İzmit arasında oluşturulmuştur.⁵⁸ 1870'lerdeki ekonomik ve siyasi krizler sonucunda uluslararası sermayeler bazı büyük projelerle İstanbul'da kent mekanında kendini hissettirme çabasına girmiştir. Bu kapsamda, yabancılar tarafından birçok proje üretilmiş ve yetkililere sunulmuştur. 1900 yılında *Compagnie Internationale du Chemin de Fer de Bosphore* adındaki uluslararası bir konsorsiyum tarafından iddialı bir köprü projesi hazırlanmıştır. II. Abdülhamid'e sunulan bu projede Boğaz'dan geçecek iki köprü ile Asya ve Avrupa demiryollarının birbirine bağlanması amaçlanmıştır. Fransız mühendis Ferdinand Joseph Arnodin'in projesinde yer alan köprülerden birinin Sarayburnu ve Üsküdar arasında yapılması öngörülmüştür. Boğaz'a köprü inşa etme fikrinin Bağdat Demiryolu Projesi'nin bir parçası olduğunu belirten kaynaklara da rastlanmaktadır. Fakat Üsküdar'ı da kapsayan bu köprü projelerinden hiçbiri hayata geçirilmemiştir.⁵⁹

Üsküdar'da ortak dönüşüm etkenlerinin yanında, her semtte farklı dinamiklerin dönüşümü ve gelişimi hızlandırdığı görülmektedir. Yeni gelişen ve özellikle gayrimüslimlerin yaşadığı semtlerde 19. yüzyılın kentsel düzenlemelerini belirgin olarak görmekle birlikte; Üsküdar İskele Meydanı ve çevresinde yer alan tarihi merkezde kentsel düzenlemelerin, dönüşüm etkisinin daha noktasal ölçekte olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, Üsküdar merkezi ve 19. yüzyılda yeni gelişmiş bir semt olan Bağlarbaşı-Yenimahalle ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Üsküdar Merkezinde Dönüşüm

Osmanlı'nın her döneminde Üsküdar önemli yerleşim alanıdır ve Üsküdar tarihi merkezinde yoğun bir yapılaşma olmuştur. Kentsel doku, liman ve çevresinde gelişmiştir. Limanda ticarete dayalı iskeleler bulunmaktadır. İskelelerin gerisindeki alanlardaysa depolama alanları ve çarşı bulunmaktadır. Fetih sonrası dönemde çeşitli cami ve külliye yapılmıştır. Devletin büyük çaplı bu yapısal faaliyetleri çevresinde yerleşimleri de geliştirmiştir.

Üsküdar merkezinde Altunizade, İcadiye, Bağlarbaşı gibi diğer semtlerde olduğu gibi yerleşim alanları sonradan gelişmemiştir. Dolayısıyla, Osmanlı klasik kent anlayışında dini yapılar etrafında organik, çıkmaz sokaklı, düzensiz bir yapılaşma oluşmuştur. 19. yüzyılda ortaya çıkan Batılı şehircilik anlayışı, Üsküdar'da yeni kurulan semtlerin ızgara planlı tasarımında görüldüğü gibi, Üsküdar merkezinde büyük ölçekli bir yenilenme söz konusu olamamış, daha çok noktasal düzenlemeler yapılmıştır.

Ebniye Nizamnameleri ile belirlenen kâgir yapılaşma zorunluluğu Üsküdar'da yeni gelişen semtler olan, Bağlarbaşı, İcadiye, Kuzguncuk gibi bölgelerde ve merkezde çarşı bölgesindeki dükkanlarda uygulanmıştır. Üsküdar'ın geleneksel yerleşimini oluşturan iskele ve çevresinde yoğunlukla Müslüman nüfus yaşamaktadır. Pervititch haritalarından, 19. yüzyılda da çarşı bölgesindeki kâgir yapılaşma ve çevresindeki ahşap yapı dokusunun devam ettiği okunabilmektedir. Kısmen kâgir yapılar bulursa da; bölgede ahşap yapı yoğunluğunun fazla olduğu göze

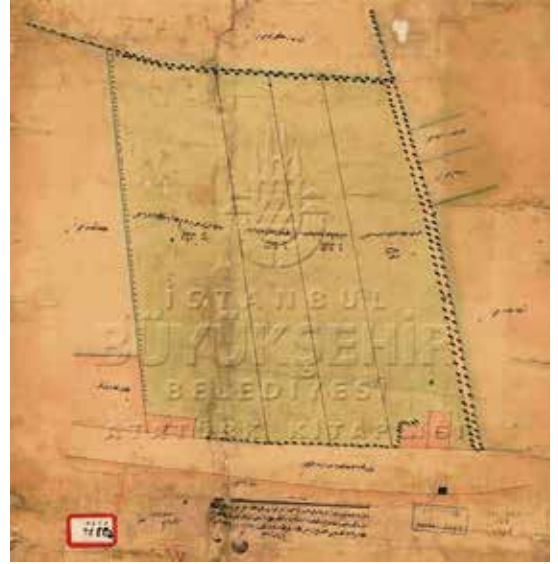
⁵⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993), 75-128.

⁵⁹ Gül, *Modern İstanbul'un Doğuşu*, 82-5.

çarpmaktadır. Kâgir yapılar çoğunlukla Büyük Hamam'ın da bulunduğu Hakimiyet-i Milliye Caddesi boyunca karşılıklı olarak sıralanmış dükkanlardan oluşmaktadır. Yapılar genellikle bitişik nizamda inşa edilmiştir. Hakimiyet-i Milliye Caddesi arkasında kalan yapılar da bitişik nizamda inşa edilmiş ahşap konut yapılarıdır. Çarşı bölgesinde, ticari hayatın yanı sıra sosyal hayata dair mekanlar da gelişmiştir. 1930'lu yıllara ait Pervititch haritasında cadde üzerinde bir kafe, bir sinema, sinemaya bitişik bir gazino ve hemen önünde bir butik görülmektedir (Şekil 6).

Üsküdar merkezde, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın ilk yıllarında rihtımın yenilenmesi, rihtım yapılarının tadilatı gibi uygulamalar yapılmıştır.⁶⁰ Atatürk Kitaplığı dijital arşivi ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi kayıtlarında yapılan araştırmalarda rihtım ve sahil yoluna ait geniş çaplı düzenlemelerin, 19. yüzyıla oranla büyük ölçüde 20. yüzyılın ilk yıllarına ait olduğu görülmüştür. Devlet arşivi belgelerinde, Üsküdar'da kaldırımların yapılması, yolların genişletilmesi, yolların tamiri gibi çalışmaların da yapıldığına rastlanmaktadır.⁶¹ Arşiv kayıtlarında, Üsküdar Araba Vapuru İskelesi Meydanı'yla Doğancılar Meydanı'nda bulunan cami köşesine kadar cadde kaldırımlarının tamir edildiği,⁶² Üsküdar Bülbülderesi'ndeki okul köşesinden Kısıklı'ya kadar olan şose yolun tamir edildiği,⁶³ Üsküdar Bülbülderesi'ndeki paket kaldırımdan, Bağlarbaşı'ndan dörtyol ağzındaki Atabey Gazinosu'na kadar ve Sarıkaya'daki belediye bahçesinin Tophanelioğlu yönünde bulunan Tophanelioğlu dörtyol ağzına kadar olan şosenin tamiri edildiği⁶⁴ gibi çeşitli düzenlemeler yapıldığına dair belgeler bulunmaktadır.

19. yüzyılda merkezin organik dokusu devam etmekle birlikte, merkezi Bağlarbaşı'na bağlayan ana aks olan Cumhuriyet Caddesi açılmıştır. Doğancılar bölgesinde 19. yüzyılda kısmi düzenlemeler ve devamında da 20. yüzyıl başında çevre düzenleme çalışmaları yapılmıştır. Yeni bir kent alanı olan Doğancılar Parkı oluşturulmuştur.⁶⁵ Yol genişletmeleri, çıkmaz sokakların açılması, eğri yolların düzeltilmesi, kaldırım yapımı gibi düzenlemelerle nizamnamelerin kent mekanına parçacıl yansımaları çeşitli arşiv belgeleri ve eski haritalardan gözlemlenebilmektedir. Üsküdar Araba Vapuru İskelesi Meydanı'ndaki tütüncü dükkanı ve Doğancılar Meydanı'yla Karacaahmet'e kadar olan cadde kaldırımlarının tamiri,⁶⁶ Üsküdar Doğancılar Meydanı'nda Nasuhi Dergahı önünden Tunusbaşı'nda bulunan

Şekil 7 Hisseli bir arazinin parselasyonunu gösteren 1877 tarihli harita. Kaynak: Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi.

60 CDA, İ.BH.5/8, 1901; CDA, İ.BH.5/24, 1903; CDA, İ.BH.8/4, 1908.

61 Bilgili ve Şimşek, "XIX. Yüzyıl Kamu Yapılarının Üsküdar Mahallelerine Etkisi."

62 CDA, İ.ŞE.2/9, 1893.

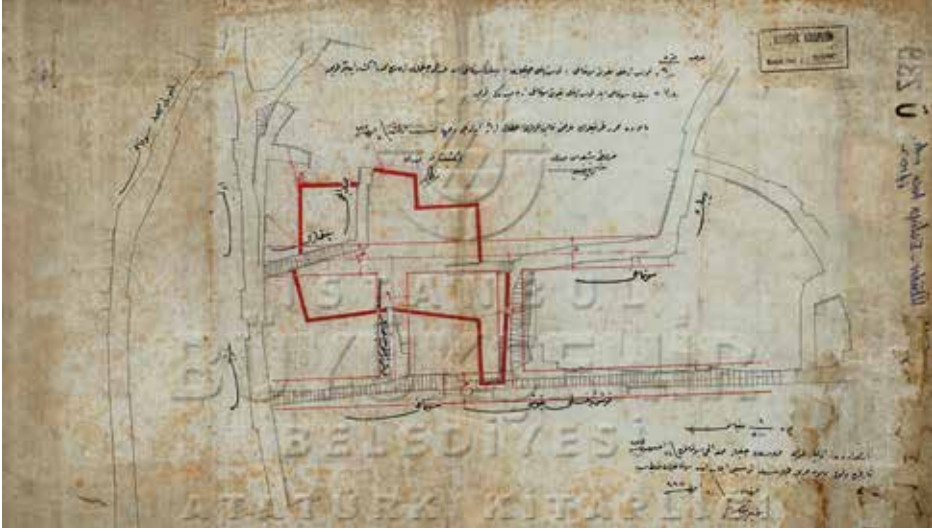
63 CDA, İ.ŞE.2/28, 1894.

64 CDA, İ.ŞE.14/32, 1902.

65 Ertuğrul, "19. Yüzyıl İstanbul Kentsel Dönüşümü'nde Üsküdar ve Koruma Sorunları."

66 CDA, ŞD.791/4, 1897.

kabristana kadar döşenen kaldırım masraflarının tesviyesi⁶⁷ gibi birçok konuda arşiv belgesi, kaldırım ve yollar ile ilgili yapılan çalışmaları kanıtlamaktadır. Ayrıca, Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi'nde, hisseli arazilerin veya önceden bağ olan arazilerin parselesyonunun yapılmasında da çeşitli belgeler bulunmaktadır. Örneğin, yapılan araştırmada hisseli bir arazinin parselesyonunun yapıldığı 1877 yılına ait bir haritaya ulaşılmıştır (Şekil 7).⁶⁸

Şekil 8 Evliya Hoca Mahallesi Çıkmaç Sandalcı Sokak'ta 1919 tarihli yangın sonrası alanın düzenlenmesini gösteren harita. Kaynak: Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi.

Kuzguncuk semtinde 19. yüzyılda yangın sonrası kâgir yapılaşma ile oluşturulan geniş yollar ve gridal planlı bütüncül kent düzeni, merkezde gerçekleşen yangınlar sonrasında oluşturulamamıştır. Üsküdar merkezinde geniş ölçekli gridal düzenlemelerin yapılamamasında, topoğrafyanın fazla eğimli olması, büyük ölçekli parsellere oturan anıtsal yapıların bulunması ve bunun planlamayı zorlaştıran etkisini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Üsküdar merkezinde yangınlar sonrası bazı alanlarda noktasal düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin, Sultantepe'de çıkan yangın mahallinde yol genişletmesi sebebiyle istiklak edilecek mahallerin değerinin tespiti için kurulan komisyonunda görevlendirilecek kişilere dair 1892 tarihli bir arşiv belgesi yer almaktadır.⁶⁹ Atatürk Kitaplığı harita arşivindeyse, Evliya Hoca Mahallesi'nde Çıkmaç Sandalcı Sokak'ta 1919 yılında çıkan yangın sonrasında, yangın alanının yeniden düzenlenmesine dair bir harita mevcuttur.⁷⁰ Haritada, eğri sokakların düzeltildiği ve genişletildiği görülmektedir (Şekil 8). Devlet arşivi belgelerinde Üsküdar merkezde gerçekleşen bir yangın sonrasında yanan dükkanların kâgir olarak inşa edildiği, evlerin bazılarının hiç yapılamadığı, bazılarının ise ahşap olarak yapılması için izin istendiği bilgisi bulunmaktadır. Belgede, ahşap yapı malzemesinin kolay bulunabilir olmasından ve vatandaşların fakir olması nedeniyle kâgir yapı yapma imkanının olmadığından bahsedilmektedir.⁷¹ Ayrıca, Üsküdar'da Sultantepe ve Kaptanpaşa Mahallesi'nde yanan evlerin arsalarına ahşap bina yapımı için yangınzedelerin

67 CDA, ŞD.831/15, 1906.

68 Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, Hrt_003642.

69 CDA, Y.PRK.ŞH.4/35, 1892.

70 Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, Hrt_005790.

71 Bilgili ve Şimşek, "XIX. Yüzyıl Kamu Yapılarının Üsküdar Mahallelerine Etkisi."

ruhsat taleplerine dair bir arşiv belgesi de bulunmaktadır.⁷² Bu sayede, tarihi merkezde yaşayan vatandaşların ekonomik açıdan dar gelirli vatandaşlar olduğu ve genellikle kâgir yapı inşasını karşılayamadıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca, devlet arşivi kayıtlarında rastlanan Bağlarbaşı'ndaki Ermenilerin Anadolu'daki muhtaç Ermenilere yardım toplamasına dair belge⁷³ göz önüne alınırsa, Kuzguncuk'taki yangın sonrasında yanan evlerin kâgir olarak yeniden inşasında Yahudi cemaatinin yardımında bulunmuş olabileceği, dolayısıyla kâgir yapı yapmanın kolaylaştığı sonucuna da varılabilir.

Şekil 9 Üsküdar İskelesi ve çevresinin düzenlenmesine dair 1947 tarihli harita ile 1930 tarihli Pervititch haritası karşılaştırması (işaretlemeleyazar tarafından yapılmıştır). Kaynak: Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi.

İskele çevresinde meydan düzenlemesi kapsamında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Üsküdar İskele Meydanı'nın ve rıhtımın dönüşümünü etkileyen en önemli etkenlerden biri de ulaşımdaki gelişmeler olarak sayılabilir. Özellikle vapur ve arabalı vapur seferlerinin başlaması önemli etkenler olmuştur. Arabalı vapurdan inen atlı arabaların geçiş güzergahlarının düzenlemesi yapılmıştır. Aynı şekilde, omnibüslerin ve son olarak da 20. yüzyılda tramvayın ortaya çıkması, sokakların bu ulaşımlara uygun olarak ele alınması gereğini doğurmuştur. Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi'nden elde edilen 1943 yılına ait bir haritada, vapur iskelesi, iskele önündeki boş alan ve tramvay hattının bir arada ele alındığı bir kent meydanı düzenlemesi görülmektedir (Şekil 9).⁷⁴ 1930 tarihli Pervititch haritasıyla elde edilen 1943 tarihli düzenlemeye dair harita karşılaştırıldığında, araba vapuru iskelesi, vapur iskelesi ve tramvay hattının aynı şekliyle durduğu, fakat Mihrimah Camisi yanında yer alan bir yapı ve hemen karşısında yer alan birçok yapının yok olduğu görülmektedir. Ayrıca vapur iskelesi yanında kaldırılan yapıların devamında, sahilde denize doğru dolgu yapılarak yeşil alan oluşturulduğu da gözlenmektedir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde 1874 tarihli bir belgede Üsküdar Vapur İskelesi'nde bulunan Han-ı Sebil arsasının Omnibüs Şirketi'ne kiralanmasına dair de bir belge bulunmaktadır.⁷⁵ Ulaşımındaki gelişmelerin iskele çevresindeki düzenleme ve mekansal dönüşümlere etkisi bu belgeyle de anlaşılmaktadır.

Sahil şeridinde 19. ve 20. yüzyıllarda deniz doldurmaları da yapılmıştır. 19. yüzyıl öncesi gravürlerde, Mihrimah Sultan Camisi'nin ve çeşmenin boğazın hemen kıyısında çizilmiş olması da sahil şeridinde doldurulan alanların olduğunu göstermektedir.⁷⁶ Sahil şeridinde meydan düzenlemeleri 19. yüzyıla nazaran daha çok 20. yüzyılda geliştirilmiştir.

⁷² CDA, MV.65/59, 1890.

⁷³ CDA, MKT.MHM.626/60, 1895.

⁷⁴ Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, Hrt_003603.

⁷⁵ CDA, ŞD.95/35, 1874.

⁷⁶ Nemlioğlu Koca, "Khryso polis, Scutari, Eskidar, Usgüdâr."

Özellikle Batılılaşma hareketleriyle birlikte yukarıda bahsedilen kent içi düzenlemelerinin yapılmasının yanı sıra, yeni yapı türleri de kent mekanında görülmeye başlanmıştır. Güvenlik hizmetinin bütün semtlere götürülebilmesi için 18. yüzyılın sonundan itibaren karakol yapıları oluşturulmaya başlanmıştır. 1842 yılında Sultan Abdülmecit tarafından yaptırılmış olan Paşa-Limanı Karakolu ve Şemsipaşa Karakolu, Üsküdar tarihi merkezinde yüzyılın yapı tipi olarak kent dokusuna eklenmiştir.⁷⁷ Karakol yapılarının ikisi de deniz kenarında yapılmıştır. Paşalimanı Karakolu, sahilde bulunan hububat ambarına bitişik şekilde konumlandırılmıştır. Hemen yanında, Abdurrahman Ağa Camisi ve Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi yer almaktadır. Şemsipaşa Karakolu da sahilde, Şemsi Paşa Camisi'nin yakınında konumlandırılmıştır. 19. yüzyılda kent mekanına eklenmiş bu iki karakol yapısının, merkezin deniz çeperinde ve konut alanlarına nazaran sosyal ve ekonomik anlamda canlı bölgelerde konumlandırıldığı dikkat çekmektedir.

Bağlarbaşı-Yenimahalle'de Dönüşüm

Osmanlı döneminde gayrimüslim vatandaşların mahallelerinin oluşumu öncelikle kendilerine ait bir ibadet mekanının inşasıyla başlamaktadır. İbadet mekanının yapımını eğitim yapıları izlemektedir.⁷⁸ Bağlarbaşı-Yenimahalle, Osmanlı döneminde Ermenilerin ve Rumların yerleştiği bir bölgedir. Özellikle Ermeni nüfusun burada yoğunluğunu günümüze de ulaşmış olan kilise ve okul yapılarından okumak mümkündür.

Ermenilerin Üsküdar'daki varlığını doğrulayan en eski yapı, Yenimahalle'deki Surp Garabed Kilisesi'dir (Şekil 10). Valide Külliyesi ve Çinili Külliyesi'nin yapımı için getirilen Vanlı ve Muşlu Ermeni ustalar Yenimahalle'nin ilk Ermeni sakinleri olmuştur. Kendi dini ihtiyaçları için 1617'de ahşap bir kilise inşa ettikleri, 1887'de çıkan bir yangın sonrasında kilisenin yandığı ve II. Abdülhamit'ten alınan izinle yeniden kâgir olarak inşa edildiği bilinmektedir.⁷⁹ Kilisenin hemen yanında Özel Kalfayan Ermeni Okulu bulunmaktadır. Bu okul İstanbul'daki ilk Ermeni ruhban okuludur.⁸⁰ Ermeni cemaatinin ilk yatılı yüksek okulu olan okulda, yoksul öğrenciler ücretsiz okumakta, varlıklı ailelerin çocuklarından ise yılda 3 bin kuruş alınmaktadır.⁸¹ Okul kuralları arasında mütevellinin izni olmadan kimsenin çocuğunu okuldan alıp sanata veremeyeceğinin yer alması, okul sisteminin denetimini sağlayan amiralar ve esnaf arasında sürekli bir çatışma konusu olmuştur.⁸² Kilisenin karşısında, Kudüs Ermeni rahiplerine ait manastır bulunmaktadır. Dolayısıyla, patrik, piskopos gibi birçok yüksek rütbeli ve kültür sahibi kişi burada ikamet etmiştir. 18. yüzyılda Kudüs'e kervan götüren Atam adında bir Ermeni, Bağlarbaşı'nda yer alan bir bağlık arazisini Ermeni vatandaşlara mezarlık olarak bağışlamıştır.⁸³ Mezarlık, günümüzde de kentsel dokuda yerini korumaktadır. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde 1831 tarihli

⁷⁷ Ertuğrul, "19. Yüzyıl İstanbul Kentsel Dönüşümünde Üsküdar ve Koruma Sorunları."

⁷⁸ Bilgili ve Şimşek, "XIX. Yüzyıl Kamu Yapılarının Üsküdar Mahallelerine Etkisi."

⁷⁹ Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*, 281.

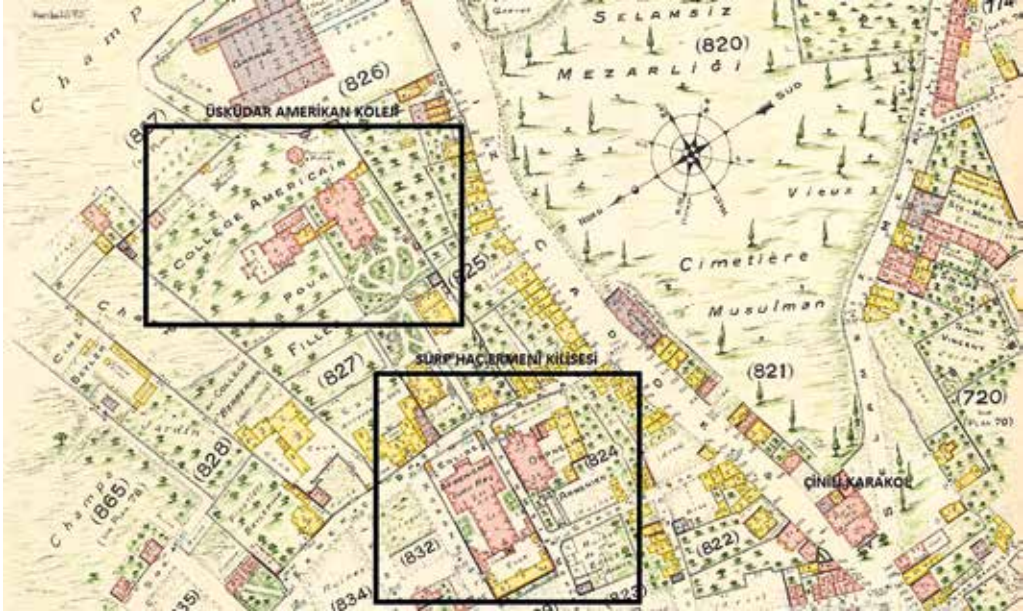
⁸⁰ Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*, 281.

⁸¹ İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 456-75.

⁸² Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler," 456-75.

⁸³ Tuna Baltacıoğlu, "Bağlarbaşı," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 1 (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1993), 533-4.

bir belgede daha önce Galata, Beyoğlu ve Boğaziçi'nde yaşayan ve Anadolu'ya ve Üsküdar'a nakledilmiş olan Ermeniler olduğundan da bahsedilmektedir.⁸⁴

Şekil 10 Pervititch haritasında Surp Garabet Kilisesi ve Üsküdar Amerikan Koleji. Kaynak: Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi.

Ermeni kilisesi ve okullarının yanı sıra, semtte Fransız okulları, Rum kilisesi, Rum mezarlığı, Amerikan koleji gibi gayrimüslim ve yabancılara ait kurumlar yer almaktadır. Özellikle 19. yüzyılda semtin gelişiminin yabancı ve gayrimüslim odaklı olduğu, bu kurumların kentsel dokuya yansımaları üzerinden de takip edilebilmektedir. Ayrıca Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde yer alan bazı belgelerden de bölge yapısıyla ilgili bilgi edinilmektedir. Hıristiyan Paskalya Bayramı nedeniyle İstanbul, Üsküdar ve Beyoğlu'nda bulunan kiliselerin açık tutulduğu ve gerekli emniyet tedbirlerinin alındığına dair 1884 yılına ait belge,⁸⁵ Üsküdar Yeni Mahalle Ermeni Kilisesi civarındaki münazaralı arsalara dair tarihi belirsiz olan bir belge,⁸⁶ Üsküdar Yeni Mahalle'de bulunan Ermeni Mektebi'nin yeni baştan inşa edilmesine dair 1910 tarihli belge,⁸⁷ Üsküdar'da Selamsız ve Yeni Mahalle'de Anadolu'daki muhtaç Ermeniler için iane toplandığı şeklindeki ihbarlar alındığı ve tahkikat yapılmasına dair belge⁸⁸ gibi birçok belge semtin sosyal ve fiziksel yapısı hakkında veriler sağlamaktadır. Bölgeye dair kayıtların büyük çoğunluğunun Ermenilere ait okullar, kiliseler, mezarlık alanı ve günlük yaşam alışkanlıklarına ilişkin olmasından, Ermenilerin semtte kendi yaşam alışkanlıkları, eğitim, din gibi günlük rutinleri içinde bir sistem kurdukları sonucuna varılabilir. Ayrıca, yalnızca semt dahilinde değil; Anadolu'daki Ermenilerle de olmak üzere, kendi içlerinde bir sosyal yardımlaşma geliştirdikleri de görülmektedir. 1893 yılına ait bir belgede Selamiali Mahallesi Selamsız Caddesi'yle Tarlabası Sokakları'nda ve Yeni Mahalle'de yangın arsalarına vatandaşın kâgir yapı yerine ahşap yapı

⁸⁴ CDA, C.DH.2/53, 1831.

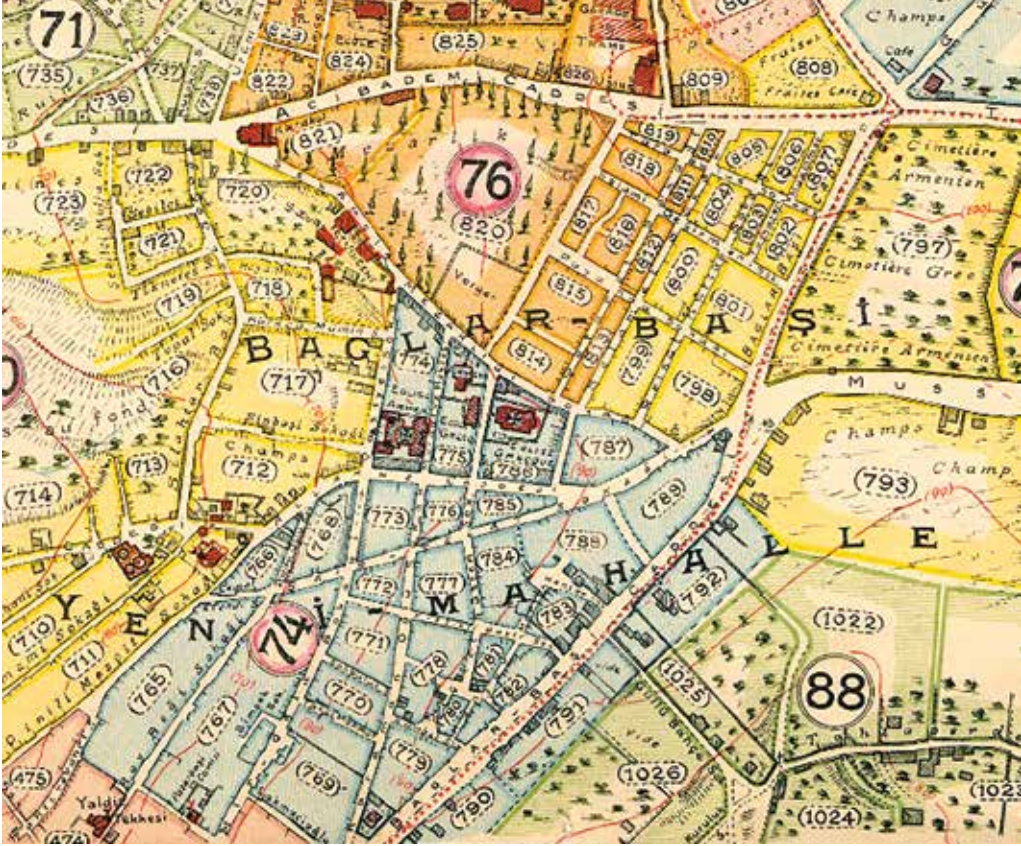
⁸⁵ CDA, Y.PRK.ZB.2/85, 1884.

⁸⁶ CDA, PLK.p.3020.

⁸⁷ CDA, BEO.3787/284022, 1910.

⁸⁸ CDA, MKT.MHM.626/60, 1895.

yapma isteği belirtilmiştir.⁸⁹ Kâgir yapı yapmanın daha masraflı olduğu düşünülecek olursa, semtte yaşayan vatandaşların mali açıdan uygun olması için ahşap yapı yapma isteğinde olduğu söylenebilmektedir. Buna dayanarak, burada yaşayanların ekonomik koşullarıyla ilgili de yorum yapılabilmektedir. Semtte günümüze ulaşan eski eser konut yapılarının da neredeyse tamamı ahşaptır.

Şekil 11 Pervititch haritasında Bağlarbaşı ve Grid sistemi ile oluşturulmuş yerleşim alanı. Kaynak: Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi.

Bağlarbaşı'nda kentsel dokuyu etkileyen yapılardan biri ise, 1875-76 yıllarında Üsküdar Bağlarbaşı'ndaki yerine taşınan Üsküdar Amerikan Koleji olmuştur (Şekil 10). Kolejin yer seçiminde bu alanda yaşayan Ermeni nüfusun fazla olmasının etkili olduğu düşünülmektedir. 1876 yılında Osmanlı ve ABD arasında ticaret, hacmi bakımından Büyük Britanya, Almanya ve Fransa'dan sonra dördüncü sırada yer almaktadır. ABD o dönemin büyük devletlerinden farklı olarak, ticari faaliyetler dışında Osmanlı Devleti'nin dış ve iç sorunlarına karışmamış, tarafsız kalmıştır. Dolayısıyla, Babıalı'yi rahatsız etmemiştir. Fakat, Amerikan vatandaşlarının bu dönemde misyonerlik faaliyetlerinin oldukça aktif olduğu görülmektedir.⁹⁰ Misyonerlik faaliyetlerinin bir göstergesi de Osmanlı Devleti sınırlarında yoğun bir biçimde açılan Amerikan okullarıdır. Protestanlığı yaymak isteyen misyonerlerin, nispeten tutucu Müslüman ve Ortadoks Rumlar arasında şansları olmadığından, özellikle Ermeni Gregoryen cemaatine yöneldiği görülmektedir.⁹¹

⁸⁹ CDA, ŞD.2962/3, 1893.

⁹⁰ Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, 149-62.

⁹¹ Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, 149-62.

Bu bakış açısı, Bağlarbaşı'nda bulunan yoğun Ermeni nüfusun burada bir Amerikan Koleji kurulmasında oldukça etkili olduğu savını desteklemektedir.

Moltke haritasında, Bağlarbaşı'nda yerleşimler ada sınırlarıyla belirlidir, fakat Yenimahalle'de bu tarihte henüz yerleşimin gelişiminin tamamlanmadığı görülmektedir. Bağlarbaşı-Yenimahalle'de kentsel dokuyu etkileyen büyük ölçekli yapılaşmada genellikle gayrimüslim ve yabancıların eğitim ve dini yapılarının ve yine bu cemaatlere ait büyük mezarlık alanlarının etkili olduğu görülmektedir. Bu alanda 19. yüzyıl öncesinde bir yapılaşmanın olmaması, alanın bağ ve bahçelik alanlar olarak kullanılması, yeni gelişen yerleşim alanlarının dönemin planlama anlayışı içinde düzenlenmesine imkan sağlamıştır (Şekil 11). Özellikle Yenimahalle'de birbiriyle dik kesişen geniş sokaklardan oluşan gridal plan göze çarpmaktadır.

19. yüzyılda oluşmaya başlayan eğlence kültürüne, gayrimüslim yerleşimcilerin yoğun olduğu Bağlarbaşı'nda bir Ermeni vatandaşın bahçesinde kurduğu açık tiyatro örnek gösterilebilir. Bu tiyatronun yanı sıra, Kapıağası'nda da bir tiyatronun varlığı Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nden elde edilen bir belgeyle anlaşılmaktadır. 1900 tarihli belgede, Mizan Terakki Mektebi yararına düzenlenecek tiyatronun yapılmasında bir mahzur olup olmayacağını bildirilmesine yönelik bir istekte bulunulmuştur.⁹² Başka bir belgedeyse, Üsküdar Ermeni Kiliseler İdaresi'nin açığını kapatmak için Osmanlı Dram Kumpanyası tarafından Üsküdar'da bir tiyatro icrasına ruhsat verilmesi istenmektedir.⁹³ Ayrıca arşiv kayıtlarında Ermeni gençlerin Üsküdar Bağlarbaşı'nda bir balo düzenleyeceğine dair 1885 tarihli bir belge de yer almaktadır.⁹⁴ Bu belgelerden Bağlarbaşı'nın renkli sosyal hayatına ilişkin fikir edinilebilmektedir.

Şekil 12 Pervititch haritası üzerinde Çinili Karakolu etrafındaki kilise ve okul yapılarının konumu.

Kaynak: Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi.

Dönemin yapı tipi olarak Bağlarbaşı Yenimahalle'de de İstanbul genelinde olduğu gibi güvenliğin sağlanması için karakol yapıları inşaa edilmiştir. Selimiye Kışlası'nın yenilediği 1842 yılında, Sultan Abdülmecit tarafından hassa askerleri için yaptırılan Çinili Karakolu,⁹⁵ Bağlarbaşı semtinde kentsel dokuda yerini alan yeni yapı tipi olmuştur. Karakol yapısı bugün var olmayan

⁹² CDA, MF.MKT.510/23, 1900.

⁹³ CDA, ZB.318/104, 1904.

⁹⁴ CDA, Y.PRK.ŞH.2/52, 1885.

⁹⁵ Rezan Çelebi, "Çinili Karakolu," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 2 (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994), 516-7.

eski Selamsız Mezarlığı'nın bulunduğu parselin köşe noktasına konumlandırılmıştır (Şekil 12). Pervititch haritasından ve günümüzde mevcut yapıların konumlarından da görülebileceği üzere, karakol yapısı kilise ve okulların orta noktasında yer almaktadır. Kuzguncuk'ta da benzer şekilde okul yapısıyla karakol yapısının karşılıklı yerleşim örneği mevcuttur. Kronolojik olarak bakıldığında Amerikan koleji, Fransız okulları gibi yapıların karakoldan sonra yapıldığı bilinse de, karakolun yapıldığı dönemde Surp Garabed Kilisesi gibi çevre dokudaki bazı yapıların mevcut olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, karakol sosyal hayatın yoğun olduğu bölgede yapılmıştır.

Değerlendirme

18. yüzyıl sonlarında çeşitli ihtiyaçlar doğrultusunda başlayıp 19. yüzyılda yasal düzenlemeler, idari ve sosyal alanlarda yapılan değişikliklerle hızlanan Batılılaşma hareketlerinin kentsel mekana yansması, birçok alanda günümüze kadar ulaşmıştır. Çıkarılan nizamnameler ve belediye faaliyetleri İstanbul içinde ortak paydada düzenleme hareketlerini ortaya çıkarsa da çoğu zaman her ilçenin, hatta bir ilçedeki her mahallenin dönüşümünü tetikleyen farklı aktörleri olmuştur. Bu bakımdan Üsküdar mahalle ölçeğinde çok farklı sebeplerle kentsel mekanda dönüşüm yaşamıştır. Üsküdar'da, Selimiye semtinde devlet eliyle Selimiye Kışlası yapımı ve çevresinin planlanmış bir yerleşim olması, Kuzguncuk semtinde yangın sonrası tamamen Batılı ilkelerle planlama yapılması, İcadiye ve Bağlarbaşı-Yenimahalle'de nüfus artışı ve gayrimüslim vatandaşlarla yabancıların varlığının yanında yeni oluşan semtler olması, Altunizade'de dönemin önemli bir ailesinin arazisinde nizamnamelere uygun bir yapı kompleksi planlanması gibi, çok çeşitli dönüşüm sebepleri ortaya çıkmıştır.

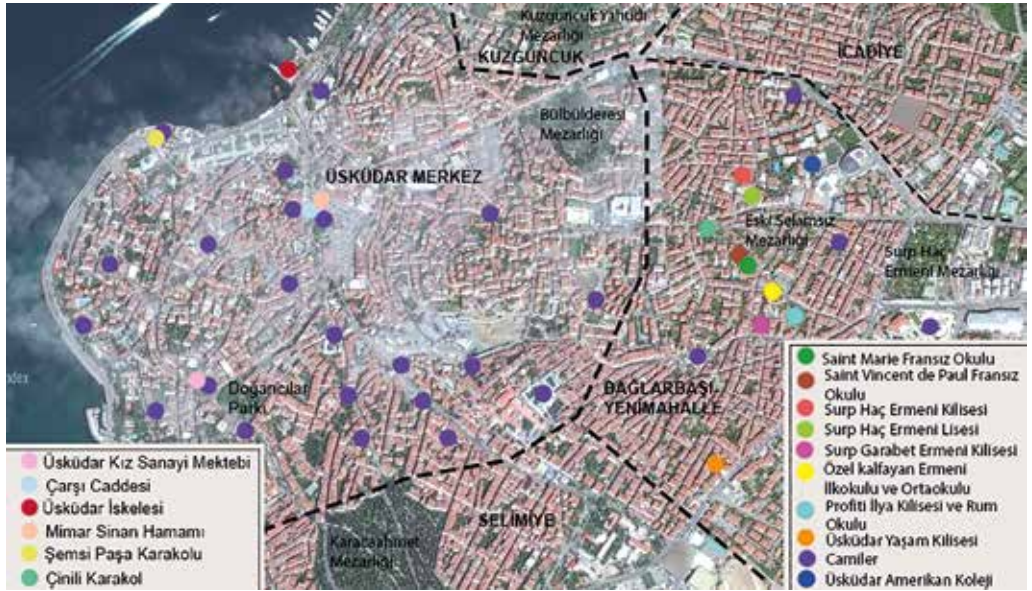
Şekil 13
Üsküdar
İskele
Meydanı
değişim
aşamaları.
Kaynak: Yazar
tarafından
hazırlanmıştır.

Üsküdar, tarihi süreci boyunca yerleşimin var olduğu Üsküdar merkezi ve 19. yüzyılda yerleşim alanı olarak gelişmiş olan Bağlarbaşı-Yenimahalle'de kentsel mekandaki değişimin en belirgin farkı, bütüncül veya parçacıl olmasıdır. Bağlarbaşı-Yenimahalle'de yapılaşma 19. yüzyılda gelişmiştir. Dolayısıyla, üzerinde yapı bulunmayan geniş alanlarda dönemin kentsel mekan düzenlemesi anlayışıyla yeni yerleşim alanları oluşturulmuştur. Merkezdeyse, uzun yıllara dayanan tarihi sürecinden kaynaklanan yoğun yapılaşmanın, büyük ölçekli parsellere oturan anıtsal

yapıların olması; topoğrafyanın fazla eğimli olması ve yerleşimcilerin ekonomik durumunun kısıtlı olması gibi etkenler, parçalı düzenlemelerin yapılabilmesini mümkün kılmıştır. Organik sokak dokusuyla gelişmiş olan tarihi merkezde çıkan yangınlar sonrasında bölgesel birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Özellikle ana akslar, çarşı ve iskele bölgesinde düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Üsküdar merkezinde değişimin en belirgin alanı olan İskele Meydanı'nın tarihi süreçte çeşitli dönemlerde doldurulduğu görülmektedir (Şekil 13).

Nüfus artışıyla merkezin genişlemesi Bağlarbaşı-Yenimahalle'de yeni planlı yerleşim yerlerinin kurulmasını sağlamıştır. Gayrimüslim vatandaşların bu alanlara yerleşmesi ve buna bağlı olarak yabancı okullarının, gayrimüslim okullarının ve kiliselerinin yapılmış olması gelişimde etkili olmuştur (Şekil 14).

Şekil 14 Üsküdar tarihi merkezi ve Bağlarbaşı-Yenimahalle'de yer alan camiler ve yabancı okulları. Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

19. yüzyılda Üsküdar merkezinde ve Bağlarbaşı-Yenimahalle'de gelişen yapı tipleri arasında ortak noktalar olmakla birlikte, farklılıklar da söz konusudur. Karakol ve hastane yapıları, hem Üsküdar merkezinde hem de Bağlarbaşı-Yenimahalle'de aynı dönemde görülmektedir. Fakat sanayi yapıları, yabancı okullar gibi yapı tiplerindeyse kentsel mekanda farklılık söz konusudur. Merkezde Paşalimanı ve Doğancılar çevresinde yer alan sanayi ve üretim yapıları görülmekteyken, Bağlarbaşı-Yenimahalle'deyse sanayi yapısı gelişimi söz konusu değildir. Aynı şekilde, Bağlarbaşı-Yenimahalle çevresinde yabancı ve gayrimüslim okulları yoğunluk gösterirken tarihi merkezde bu okullara rastlanmamaktadır. Merkezde gelişen "Kız Sanayi Mektebi" gibi eğitim yapılarıysa dönemin yenilenen eğitim anlayışına göre oluşmuş yapılarıdır. Aynı şekilde, Bağlarbaşı-Yenimahalle'de de bu okul yapıları görülmektedir. Tarihi merkez ve Bağlarbaşı'nın ortaklık gösterdiği bir başka yapı türüyse, eğlence kültürünün gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan tiyatro yapılarıdır. Bağlarbaşı Beyleroğlu Tiyatrosu ve Salacak'taki Dilküşa Tiyatrosu 19. yüzyılın bu iki semtin sanat alanındaki kazanımı olarak karşımıza çıkmaktadır.

19. yüzyılda İstanbul'da yaşanan dönüşüm sürecinde sosyal, fiziksel, demografik ve ekonomik yapıların birbirleriyle ilişkili biçimde değerlendirilmesi gerekmektedir. Özellikle Üsküdar'da, her mahallede farklı bir tetikleyiciyle yaşanan süreçler, Üsküdar merkez ve Bağlarbaşı-Yenimahalle

üzerinden karşılaştırılarak, İstanbul'un genelinde yaşanan benzer dönüşüm anlaşılabilir. Üsküdar, farklı din ve milletten toplulukların kimi zaman aynı mahallede bir arada, kimi zaman farklı mahallelerde yaşadığı, bu çeşitliliğin sosyal ve fiziksel bakımdan mahallelere yansdığı, Osmanlı'nın bu anlamda mikro ölçekte yansması olarak görülebilecek bir semttir. 19. yüzyılda yaşanan dönüşüm sürecinin demografik yapı ve fiziksel yapının birbiri üzerindeki etkileşimi ve bunun İstanbul genelinde bağdaştırılabilmesi bakımından Üsküdar önemli verileri bir arada sağlamaktadır.

İncelenen iki semt de dahil olmak üzere, günümüzde Üsküdar'ın kentsel dokusunun büyük ölçüde 19. yüzyılda yapılmış olan düzenleme çalışmalarını yansıttığı görülmektedir. İçinde bulunduğumuz dönemde sosyal anlamda İstanbul ve dolayısıyla İstanbul'un her semti demografik bakımdan oldukça çeşitli ve karmaşık bir yapı sergilmektedir. 19. yüzyılda yaşanan dönüşümün demografik, sosyal, fiziksel ve ekonomik parametrelerinin birbirleriyle olan etkileşimlerini iyi anlayabilmiş olmak, günümüzde de İstanbul'da bu ilişkilerin doğru kurulabilmesinde katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Abadan, Yavuz. "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili." *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, hazırlayanlar Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, 37-63. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006.

Akın, Nur. "Kuzguncuk." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 5:145-6. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994.

Altınay, Ahmet Refik. *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1935.

Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, Hrt_001113.

Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, Hrt_003603.

Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, Hrt_003642.

Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi, Hrt_005790.

Aynural, Salih. "İstanbul'un Değirmencileri ve Fırıncıları (1750-1840)." *Ortadoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkârlar: Müslüman Akdeniz'de Bireyin Biçimlenmesi* içinde, hazırlayanlar Suraiya Faroqhi ve Randi Deguilhem. Çeviren Hatice Aslı Tamaç. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.

Baltacıoğlu, Tuna. "Bağlarbaşı." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 1:533-4. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1993.

Batur, Afife. "Selimiye Kışlası." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 6:515-6. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994.

Bay, Abdullah. "XIX. Yüzyılın Ortalarında Üsküdar'da

Belediye Hizmetleri" Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VII, İstanbul, 2-4 Kasım 2012.

Bilgili, Bilal, ve Nurhilal Şimşek. "XIX.Yüzyıl Kamu Yapılarının Üsküdar Mahallelerine Etkisi: Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bir Okuma" Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX, İstanbul, 11-13 Kasım 2016.

CDA, BEO.3787/284022, 1910.

CDA, C.DH.2/53, 1831.

CDA, İ.BH.5/8, 1901.

CDA, İ.ŞE.2/9, 1893.

CDA, İ.ŞE.2/28, 1894.

CDA, İ.ŞE.14/32, 1902.

CDA, MF.MKT.510/23, 1900.

CDA, MKT.MHM.626/60, 1895.

CDA, MV.65/59, 1890.

CDA, PLK.p.3020.

CDA, ŞD.95/35, 1874.

CDA, ŞD.95/61, 1874.

CDA, ŞD.791/4, 1897.

CDA, ŞD.831/15, 1906.

CDA, ŞD.2962/3, 1893.

CDA, Y.PRK.ŞH.2/52, 1885.

CDA, Y.PRK.ŞH.4/35, 1892.

CDA, Y.PRK.ZB.2/85, 1884.

CDA, ZB.318/104, 1904.

Çelebi, Evliyâ. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Cilt 1. Kitap 1, İstanbul. Hazırlayanlar Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Çelebi, Evliyâ. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Cilt 1. Kitap 2, İstanbul. Hazırlayanlar Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Çelebi, Rezan. "Çinili Karakolu." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 2:516-7. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994.

Çelik, Zeynep. *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*. Çeviren Selim Deringil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Ertuğrul, Alidost. "19.Yüzyıl İstanbul Kentsel Dönüşümünde Üsküdar ve Koruma Sorunları." Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2011.

Eyice, Semavi. *Bizans Devrinde Boğaziçi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.

Gül, Murat. *Modern İstanbul'un Doğuşu: Bir Kentin Dönüşümü ve Modernizasyonu*. Çeviren F. Büşra Helvacıoğlu. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2015.

İnalçık, Halil. "Tanzimat Nedir?" *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, hazırlayanlar Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, 13-35. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006.

Kafadar, Cemal. "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi." *Osmanlı Geriledi mi?* içinde, hazırlayan Mustafa Armağan, 101-64. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006.

Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. Çeviren Bahar Tırnakçı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Karpat, Kemal H. *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*. Çeviren Dilek Özdemir. Ankara: İmge Kitabevi, 2006.

Kömürçüyan, Eremya Çelebi. *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*. Hazırlayan Kevork Pamukçyan. Çeviren Hrand D. Andreasyan. 2. Baskı. İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, 1988.

Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çeviren Metin Kıratlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993.

Mantran, Robert. *İstanbul Tarihi*. Çeviren Teoman Tunçdoğan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Mazak, Mehmet. "1802 Tarihli Üsküdar İskeleleri ve

Üsküdar Kayıkçılarının Demografik Yapısı" Üsküdar Sempozyumu II, İstanbul, 12-13 Mart 2004.

Nemlioğlu Koca, Yasemin. "Khryso polis, Scutari, Eskidar, Usgüdâr: Tarihî Haritalarda Üsküdar" Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII, İstanbul, 21-23 Kasım 2014.

Ortaylı, İlber. *Batılılaşma Yolunda*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2017.

Tekeli, İlhan. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. 2:456-75. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Tekeli, İlhan. "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü." *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, hazırlayanlar Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, 363-74. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006.

Yerasimos, Stefan. "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine." *Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, hazırlayanlar Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, 347-62. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006.